

ՆԵՍՏՈՐԱՆԿԱՆ ԵԿԵԳԼԵՑԻՆ ԵՒ ՆՐԱ ՆՇԱՆՈՒ
ԵՈՒԹԻՒՆԵՐԻՆ

Քրիստոնէութիւնը, որ դարերի ընթացքում ամբողջ արեւմուտքը նուաճեց, ինչպէս յայտնի է, ծնաւ աճեց առաջաւոր Ասիայում, «կրօնից որորանում», թէ ինչպէս հռոմէական կայսրութեան անկման շրջանում տարածուեց այն դէպի արեւմուտք և հասաւ ցերմանական ու պաւստական ազգերին, յայտնի է մեզ, Սակայն մենք աւելի քիչ տեղեակ ենք քրիստոնէական վարդապետութեան դէպի արեւելք, դէպի հնուէր Ասիա, տարածուելու պատմութեան, նորագոյն ժամանակներում միայն աւելի լոյս սփռուեցաւ այդ պատմութեան վերայ, Ռուս ջանաւէր հետազոտողները, որոնց բազմաթիւ անուններից յիշենք միայն Խուզսոնին, Անդրիսֆոնուն, Պոյարսֆուն և Պանտուսովին, յաջողեցան քրիստոնէական դպրութիւնների մնացորդներ և առհասարակ քրիստոնէական կեանքի հետքեր գտնել Միջին Ասիայում, Ահա այս գտնուած հետքերի շնորհիւ միայն հնար ունինք այժմ մի որոշ չափով պարզ պատկեր կազմելու, թէ ինչ ճանապարհով է Աւետարանը դէպի Արեւելք թափանցել, Պատմագրութեան օժանդակութեամբ այսօր հետեւեալ պատկերն ենք կազմում ահա:

Եւն ժամանակ, երբ քրիստոնէութիւնը հռոմէական կայսրութեան մէջ յաղթեց հիւսնասութեան, այն է՝ Դ. դարու ընթացքում և Ե. դարու սկզբին, քրիստոնէութեան մէջ սկսան արդէն այն դաւանական վէճերը, որոնք այնքան վնասակար ազդեցութիւն ունեցան թէ՛ ժամանակակից և թէ՛ ապագայ սերնդի վերայ և գործի կրօնը դարձրին բառի և տառի կրօն:

Քաջանայական դասակարգն առանձնապէս Ա-

4. Այս յօդուածը, որ մի ամիով եւ հակիրճ պատմութիւն է քրիստոնէութեան տարածման արեւելեան Ասիայում, թարգմանում ենք Միենխէնի յայտնի, պրօֆէսոր Նեքի Թերթ կոչուած, «Allgemeine Zeitung»-ի գիտնական յանդուածից, Տես Beilage Zur Allgemeinen Zeitung, 1895 № 95 Sp. Die Nestorianische Kirche und ihre Bedeutung էր. 1—5:

Այս համառօտ պատմական զեկուցումն հետաքրքրական է եւ հայ ընթերցողների համար, որովհետեւ նեստորականութեան պատմութեան հետ շատ տեղ կապուած է եւ հայաստանացի եկեղեցու պատմութիւնը սկսած նեստորական աղանդի ծագումից մինչեւ նրա արեւելեան Ասիայում տարածուիլը: Նեստորականութեան պատմութեան համար շատ նիւթ է տալիս եւ հայկական մատենագրութիւնը, որից սակայն նորագոյն գիտութիւնը չէ կարողացել ըստ կարելոյն օգտուել:

Թարգմ.

րեւելքում երկու հուսակցութեան բաժանուեցաւ, որոնցից իւրաքանչիւրը կոչուեցաւ այն տեղի անունով, ուր կրթուած էր, այն է՝ Աղէքսանդրացիք կամ Անտիոքացիք, Աղէքսանդրիայում՝ նոր կրօնը պատուաստուեցաւ հին հիւսնասական—հելլենական քաղաքակրթութեան և եգիպտական—միստիկական կրօնական փիլիսոփայութեան վերայ, դարմանալու բան չը կար ուրեմն, երբ այդ հին տարրերն իրենց ազդեցութիւնն հրամայական եղանակով էին արտայայտուած:)

Բոյորովին հակառակ ուղղութիւնով դարգացաւ քրիստոնէական վարդապետութիւնը Անտիոքացոյ մէջ, Անտիոքը, որ այն ժամանակ նոյնպէս մի հելլենական քաղաք էր և քառորդ միլիոնից աւելի բնակիչ ունէր, միշտ քաղաքականութեան և վաճառականութեան վերաբերութեամբ հակառակորդ էր եղել նեղոսի մայրաքաղաքին, Ալէքսանդրիային:

Եւս մրցակցութիւնը փոխանցուեցաւ և մտաւոր ու հոգեւոր խնդիրներին, Քրիստոնէայ վարդապետներն Անտիոքի զուրկ էին իրենց պաշտօնակիցների վերացական ոգուց, սրան աւելացաւ և այն հանգամանքը, որ ասորա—պաղեստինեան քրիստոնէից մէջ քրիստոնէութեան հիմնադրի մարդկային տիպարն սերնդէ սերունդ աւելի կենդանի էր մնացել, Այդ տեղ կազմուեցաւ մի աւելի պատճառական (rationalistische) ուղղութիւն, Այս մի դիպուածում չէին ցանկանում այդ տեղ Մարիամին երկրային յատկութիւններից աւելի մի բան սեփականելն կամ նրան աստուածային յարգանք մատուցանել, Ուստի և նորան տուին «Xpistotokos» (Քրիստոսածին) մականունը (մինչդեռ Ալէքսանդրեան դպրոցը նրան θεοτοκος = Աստուածածին մականունն էր տուել) Ինչպէս ալէքսանդրեան դպրոցը չորս մեծ «եկեղեցու ջահեր» ունի, Աթանասին, Բարսեղ Կեսարացուն, Գրիգոր Նազիանզացուն և Գրիգոր Նիւսացուն, նոյնպէս և անտիոքացոյց դպրոցն, Թէոդորոս Տարսնացուն, Յովհան Ոսկեբերանին, Թէոդորոս Մոպսիեստացուն և Եփրեմ Ասուրուն, Մանաւանդ Թէոդորոսը, որ մի ազատամիտ մեկնիչ էր և սուր քննադատ, որ իւր հատու գէնքերը նախ Ալէքսանդրեացոյց գէմ ուղղեց, Եւս դպրոցի ներկայացուցիչների կողմից յաջորդեցին սուր պատասխաններ, հետզհետէ աւելի և աւելի կղերիկոսներ վիճարանութեան մէջ մտան:

Եւս վիճարանութիւնը սարսափելի կերպիւ բորբորուեցաւ այն ժամանակ, երբ Թէոդորոսի աշակերտներից «նեստորը Կ. Պոլսի—այսինքն» կայսե-

4. Մնացորդից դուրս ենք թողնում մի քանի պարբերութիւն, որոնց ստուգութիւնը կասկածելի է եկեղեց. պատմութեան տեսակէտով:

Թարգմ.

րութեան մայրաքաղաքի—պատրիարքութեան ամուսնը նստաւ: Իւր գրաւիչ ճարտասանութեան բոլոր ուժով սկսաւ նա անտիոքեան վարդապետութիւնը պաշտպանել: Նրա ընդգէժ՝ դուրս եկաւ Ելէքսանդրեայի բռնակալ (?), իշխանաւեր (?!) և սրամիտ պատրիարք Պիւրեղը և տասներկու անաթէմաներ արձակեց Հերձուածողի ընդգէժ: որոնց նեստորը նոյնչափ նզովներով պատասխանեց: Երկիւղ կար թէ կատարեալ Հերձուած պիտի ծագի: ուստի Թէոդորոս կայսրը, որ նեստորին համակիր էր, կազմեց (երրորդ) տիեզերական ժողովը Եփեսոսում (431): Եյս տեղ Պիւրեղը բողոքովին իւր բնաւորութեան համապատասխան կերպիւ վարուեցաւ (?): առանց սպասելու, որ իտպական և ասորական եպիսկոպոսունք և պատուիրակները գան: բացաւ նա ժողովը և բանադրեց նեստորին և իւր դաւանանքն ընդունել տուաւ իրրեւ ուղղափառ:

Ասորոց համաժողովն էլ շտապեց բնականարար գրան իրրեւ պատասխան Պիւրեղին բանադրել: Եյն ժամանակ պաշտպան կանգնեցին Պիւրեղին մայրաքաղաքի վանականներն և ժողովուրդը, իսկ տատանուող կայսրը, յեղափոխութիւնից սարսափելով իւր ամբողջ ազդեցութիւնը գործ դրեց հաշտեցնելու երկու կուսակցութիւններին: Եյսպէս յաջորդ տարին մի դաւանութիւն կազմուեցաւ: որին ստորագրեցին Պիւրեղ Բղէքսանդրացին և Յովհաննէս Անտիոքացին իրենց ամբողջ կուսակիցներով:

Նեստորը սակայն մերժեց այդ. մեծաւ մասամբ իւր կուսակիցներից լքուած, Հերձուածող հռչակուած, մեռաւ նա արսորանքում (440): Միայնակութեան մէջ սակայն իւր վարդապետութիւնը զարգացրեց. այդ վարդապետութեան հիմնական սկզբունքները Քրիստոսի երկու բնութեանց որոշումն և աստուածային ու մարդկային յատկութիւնների փոխադարձ ազդեցութեան ուրացումն էին: Քրիստոս նրա համար Աստուած էր և Մարդ, ոչ Աստուածամարդ, իսկ Մարիամը միայն երկրային և ոչ մեղսադրաւ մայր Փրկչի:

Թէպէտ և ասորի քրիստոնեաների մեծ մասը Եփեսոսի հաշտեցուցիչ դաւանութեան յարեցան: այնու ամենայնիւ նեստորին կուսակից մնացին շատերը, որոնք մի քանի տեղերում սերտ շփակպուեցան միմեանց հետ: Ամենամեծ նեստորական համայնքը Անտիոքումն էր, ուր Ասորի պատրիարքը և կայսրը նրանց անվրդով ապրել էին թողնում: Սակայն չէ երևում: որ դրանք մի խիստ և ամուր կազմակերպութիւն ունեցած լինին: Դրանց գոյութիւնն էլ այդ տեղ երկար չը տևեց: Կրթ չորրորդ տիեզերական ժողովը Քաղկեդոնում (450) կրկին անգամ

նեստորականութիւնը իրրեւ մոլորութիւն դատապարտեց: նոր կայսր Մարկիանոսի օժանդակութեամբ կամ գոնէ առանց նորա ընդդիմութեան մի մեծ ընդհանուր հալածանք սկսաւ հերձուածողների ընդգէժ: Եյդ ժամանակ նեղն ընկած նեստորականները հռովմէական սահմանն անցան և ապոստանեցին Պարսկա—Սասանեան երկիրները, ուր նրանց երկրի համերատար (tolerant) իշխանները կամակար սիրով ապաստանարան տուին: Փախստականների գլխաւոր ժողովատեղին Եգեսիսն էր: ուր վաղուց ի վեր քրիստոնեայ մի գաղութ կար, սկսած բնիկ Երզարների սերնդի իշխանութեան օրերից: Սրանց հետ ահա ձուլուեցան նեստորականները. այդ տեղ ծագեց մի դպրոց, որ շուտով իւր առաքելալներն ուղարկեց գէպի ամենայն կողմերը և ցրուած համայնքները միացրեց: Քաղգէարէնը դարձաւ եկեղեցական լեզու և Սելեկիս—Տիգրանի մեծ եկեղ. ժողովում նեստորականների վարդապետութիւնը վախճանական կերպիւ որոշուեցաւ (500 թուին): Եյդ միջոցին դրանք արդէն բաւական զօրաւոր էին:

Սակայն հէնց ուղիղ այն ժամանակ, երբ նեստորականները Պարսկաստան ապաւինեցին պարսից տէրութեան մէջ ծանր ներքին կրօնական կռիւներ տեղի ունէին, ինչպէս որ առ հասարակ այն ժամանակները կրօնական կռիւներն ամբողջ արեւելքը վերգոյում էին: Ներքին Ասիայում գերիշխանութեան համար մաքառում էին Բուզղայականութիւնն ու Բրահմինականութիւնն: Առաջաւոր Ասիայում դանազան հոսանքները քրիստոնէութեան մէջ, իսկ միջափայտում հին Ահուրամազդայի կրօնը նոր Մազդականութեան հետ: Այս վերջին կրօնս իւր հիմնադրի Մազդակ պարսիկ մոգի անունով է կոչուած և հիմնուած է հասարակափարութեան (Communisme) վրայ: Այս պաղանդս երևան եկաւ զօրաւոր Քորադ (Պաւատ) Շահի թագաւորութեան միջոցին (491—531): որ տէրութիւնը ստիպուած էր պաշտպանել ընդգէժ 2փնացոց, Տաճիկների, Խազարների և Հուսուների: Այս պաշտպանութեան գործը նա արութեամբ էլ զլուխ հանեց: Պաւատը պաշտպան հանգիստացաւ Մազդակեաններին, բայց այդու ուղղափառ մոգպետների հետ թշնամացաւ, և սրանք մի ապրստամբութիւն առաջ բերին, որի ժամանակ Շահը մի առ ժամանակ ձերբակալուած մնաց: Քրիստոնեաները, որոնց Մազդակի սկզբունքները, սեփականութեան և անուանութեան ջնջումը խոտելի էր երևում, նոյնպէս հակառակեցին այդ աղանդաւորներին: Սրանց վրայ մի ծանր յարուած տեղաց այն ժամանակ, երբ Պաւատի որդի եռանդուն Խոսրովը իւր հօր ձերութեան պատճառաւ ազդեցութիւն ձեռք ձգեց կառավարութեան գործերի վերայ: Մի

ցոյցի ժամանակ՝ որին առաջնորդում էր ինքը Մագդակը՝ յանկարծուստ արքայորդու սպառազինուած զնդերն յարձակուեցան ամբոխի վրայ և հաղարաւոր մարդիկ կոտորեցին անխնայ կերպով։ Մագդակին կայանաւորեցին և խաչեցին։ անառաջնորդ մնացած աղանդաւորներն՝ Նեստորականների քարոզութեան եռանդի առարկայ դարձան։

Երբ Խոսրով Անուշիրուան (Անմահ) կոչուածը դահը բարձրացաւ և «արքայից արքայ» անուանեց իրեն (531—579), յանչափս պաշտպան հանգիստացաւ Նեստորականներին։ Այս մեծ աշխարհակալը տարածեց իւր տէրութիւնը գէպի ամենայն կողմը։ ծաղկած Անտիոքը կործանելով և նրա բնակիչներին Պարսկաստան գաղթեցնելով՝ ծանր հարուած տուաւ նա Հռոմէներին։ նրա իշխանութիւնը հասնում էր մինչև Կոնստանդնուպոլիս կողմը։ Թուրքների հարձակումներն և Արարիայ թերակղզու հարաւային ծայրը։ Այդ միջոցին գործունեայ Մարաբասը, որ 530 թ. սկսած Սելեւկիա—Տեղրոնի պատրիարքն էր, անուանուեցաւ կաթուղիկոս (καθολικός) բոլոր Պարսկաստանի քրիստոնէաների (բացի հայկականից) և Նեստորականութեան առաքելները հարկւրներով ցրուեցան անասման տէրութեան երկրները և ամենուրեք եկեղեցական համայնքներ կազմեցին։ Մարաբասը որ առաջ մոգ էր, Ալէքսանդրիայում քրիստոնէայ էր դարձել։ այդ տեղից նա իւր հետ բերել էր յունական փիլիսոփաների ծանօթութիւնը։ մասնաւորապէս Պլատոնի և Արիստոտելի։ Նեստորականների հարկւրաւոր դպրոցներում հելլենական մատենագրութիւնը քաղղէաբէնի և արաբերէնի թարգմանուեցաւ և այդու հելլէն դասական քաղաքակրթութիւնն առաջին անգամ տարածուեց Արարիայում։ Այս տեղ, Եմէնում Նեստորականները պատահեցան Յակոբիկներին (միաբնակ), որոնք Արիստինեայի իշխանի զէնքերի հովանու տակ հարաւից սկսել էին գէպի հիւսիս տարածուել։ այնու ամենայնիւ Խոսրովի զօրութիւնը գերակշռութիւն տուաւ իւր պաշտպանած քրիստոնէական ուղղութեան (Նեստորականութեան)։

Բայց Պարսից սահմաններից միւս կողմն էլ տարածուում էր Սիլեկիայի քարոզչութիւնը։ Հընդ-կաստանում առաջ եկաւ մի մեծ րազմութիւն եկեղեցական համայնքների, այս քրիստոնէայք Թովմա-յական քրիստոնէայք (Հնդկաստանի աւանդական նահատակ առաքելալ Թովմայի անունով այգպէս կոչուած) էին անուանում։

Նոյնպիսի համայնքներ կազմուեցան Թուրքների հարձակումներով ու Թիանշան ձիւնապատ լեռների միւս կողմում։

Խոսրով Անուշիրուանը պաշտական նշանաւոր պաշտօնները Նեստորականներին տուաւ։ մանաւանդ իրրե գիւանագիրներ սրանք մեծ ծառայութիւններ էին անում թագաւորին։ Ասորական պրուրներ, որով նրանք զրոււմ էին, այսու ամբողջ տէրութեան մէջ պաշտօնական դարձաւ և քաղղէաբէն ս. Գիրքը նոյնչափ յարգուած էր։ որչափ Զինդաւեստան, Հակառակ այս վերջինիս պատէռներին, որ հրամայում էր դիակները գուրս դնել փռելու։ արքայից արքան իրանուք տուաւ քրիստոնէաներին իրենց մեռելներին թաղել։ Առ հասարակ նա իւր կեանքի վերջին տարիներում աւելի և աւելի հակուում էր գէպի քրիստոնէից կողմը։ շատ անգամ նա տատանուում էր՝ թէ արդեօք քրիստոնէայ դառնայ թէ ոչ։ Նեստորականները յամենայն գէպս նրան ամենամեծ զիջումները կ'անէին։ Թէպէտեւ այդ բանը գլուխ չ'եկաւ։ րայց այս Սասանեան իշխանը իւր գրեթէ յիսնամեայ կառավարութեան միջոցին քրիստոնէութեան գոյութիւնն իւր տէրութեան մէջ ամենուրեք ամրացրեց։

Նոյն չափ համակիր գէպի Նեստորականները ցոյց տուաւ իրեն Անուշիրուանի որդի Խոսրով Պարուէզը (590—628), Սանուածեց ամբողջ հռոմէական Առաջաւոր Ասիան և Եգիպտոսը։ սակայն երբ Նեստորականները ինքնազլուի կաթուղիկոս գրին իրենց համար, զայրացաւ նրանց գէմ և հետ զհետէ երես դարձրեց նրանցից։ Բայց Հռոմէների կայսր Հերակլի յուսահատական յարձակմամբ Սասանեան իշխանութիւնը մի սոսկալի հարուած ստացաւ։ որի շնորհիւ սա մոլիմ Արաբների աշխարհակալական յարձակման դիմադրելու անընդունակ դարձաւ։

Քանի մի խորտակող ճակատամարտերի մէջ Իսլամը յաղթեց Սասանեան իշխանութեան։ Երկու տասնեակ տարիների ընթացքում այդ անասման տէրութիւնը, որ մինչև Կոնստանդնուպոլիս տարածում էր, նուաճուեցաւ նոր համաշխարհական իշխանութիւնից։ Սակայն մինչ Մոսլէմները Պարսերին իրրե Հեթանոսների մոլեռանդ կատաղութեամբ հալածում էին, ջնջում էին, դարձնում կամ գուրս էին քշում։ Քրիստոնէաւք խաղաղութիւն էին վայելում։ նրանք մշարում էին քարաջր (գլխահարկ) և իրաւունք ունէին իրենց կրօնը դաւանել աննշան սահմանափակութիւններով։ Բայց այլ ևս իրենց համայնքների տարածելու գործը խափանուեցաւ։ րնդհակառակն զրանցից շատերը չ'իք դարձան։ Խեղճացան կամ անցան Իսլամականութեան։ Մանաւանդ տեղի ունեցաւ այս Արարիայում։ այնտեղ Քրիստոնէաների թիւն իջաւ մինչև առ սակաւի (minimum)։

Համեմատաբար բազմաթիւ մնացին նրանք ի-

րենց ընդէկ երկրում: Միջագետքում (Ալ Զէզիրէ): Սիլեկիայի (արդ Մագային վերակոչուած) պատրիարքը մնաց առաջնական պէս նրանց գլխաւորը: որին ճանաչում էին մինչև իսկ ցրուած արեւելեան եկեղեցիք: Եւ այժմ ինչպէս և առաջ նեստորականները մնացին իրեն ներկայացուցիչ Տին գիտութիւններ: Երբ արարական աշխարհակալութեան մրրիկն անցաւ և արրասեան խալիֆներն սկսան ըարեկեցութեան յետեւից լինել, երբ նորաշէն Բաղդատում Մագայնի շրջակայքում արուեստ և գիտութիւններ խնամել սկսան, այն ժամանակ նեստորականները նոր դարաշրջանի ծառայութիւնը յանձն առին: Արու Ջաֆար ալ Մանսուրը, խալիֆների մէջ առաջին ազատամիտն, Տիմնեց 762-ին մի նոր դպրոց Բաղդատի քրիստոնէից համար, և կրկին, այս անգամ աւելի ազդեցիկ կերպիւ քան Սասանեանց ժամանակ: նեստորականները դարձան իրենց մոսլիմ նուաճողների վարժապետը Տին յունական իմաստութեան: Մինչ զեռ քրիստոնեայ արեւմուտքում Պղատոնի և Արիստոտելի անուններն հաղիւ գիտէին: Բաղդատի խալիֆները ժողովում էին, մանաւանդ Ալ Մանսուր, Տին ժամանակներ թանկագին ձեռագիր գանձերն և դիզում էին իրենց մատենադարաններում: Սքոլաստիկները (Scholastiker) ուսան ճանաչել հնէրին ըստ մեծի մասին արարական թարգմանութիւններից:

Նեստորական քրիստոնէական առաքելութեան այդ միջոցին գիմել էր դէպի Միջին Ասիա: Այդ տեղ, Եպսարտէսի հարթութեանց վրայ, Բալքաշի լճի և Նլի գետի ափերին և թեան—շան լեռների միւս կողմում, Թարիմի տափաստաններում բնակւում էին այդ դարերում, ազգերի գաղթականութեան ժամանակ և ապա, տաճիկ (Թուրք) ցեղեր, որոնք ազգակցութեամբ միջին օղակ էին Արիների և Մողոլների: Ընդ դէմ Զինաց և Պարսից վարած շատ պատերազմներից յետոյ որոնք 500 թ. Հէոյ—հայի կամ Հեփթաղների տերութիւնն էին հիմնել, Հենց այդ ժամանակին էլ դրանք արդէն մասամբ քրիստոնեայ են հանդիսանում և անկասկած է, որ դրանք ժամանակի ընթացքում բոլորովին քրիստոնէութեան դարձած են: Հեփթաղներից, որոնց բնակութեան միջաշխարհն Նլի գետի զրախտանման հովիտն էր, որ «Սիրիական Բալխա» է կոչւում: յառաջ անցան քրիստոնէից քարոզիչները դէպի արեւելք, թափառական Մողոլների երկիրը. դէպի Շամոյի անապատը: Այդ տեղ նրանք հանդիպեցան հարաւից և հարաւ արեւելքից եկած Բուդդայական քարոզիչներին: որոնց հետ շատ խիստ կուռի բռնութեան, Միջին Ասիայի կրօնական գերիշխանութեան պատճառով, Սակայն քրիստոնեայ առաքելութեան հոսանքն առանց կանգ առնելու յառաջ

անցաւ: Զինական «Բուն—Իւյի—տու» (աշխարհադրութեան) կոչուած գիրքն հաղորդում է, որ մեծ կայսր Թայզոնգի կառավարութեան միջոցին (636) թուին առաջին քրիստոնեաներն եկան Զան—ան քաղաքը (ուր յետոյ դրանք մի մեծ քարի արձան կանգնեցին, որի վերայ իրենց հաւատի վարդապետութիւններն էին փորագրած) և սկսան քարոզել: Գարէ արձանը կանգնեցաւ 781 թուին, կանգնողը մի վանական միանձն էր: այդ արձանը պատահաբար դուրս հանուեցաւ հողի տակից գրեթէ 900 տարի յետոյ (1625): Սին—եան քաղաքի մաս, որ գտնուում է Շան—տու գաւառում: Դա մի մարմարինէ սալ է 74 մետր մեծութեամբ, որի ծայրին մի խաչ կայ փորագրած. դրա տակը կարդում ենք չինական և ասորական գրերով հետեւեալ տեղեկութիւնը: «Այօհ» (ասորերէն—Աստուած, արար, Ալլահ, երբայցերէն Էլօհայ, Էլ) որ ամենայն ինչ ստեղծեց, Ամենագոր և Ամենակատարեալ ստեղծեց քարի և չար ոգին և բոլոր կենդանի էակները, ամենից վերջը մարդուն, որ այնպէս սուրբ էր, ինչպէս ինքը: Բայց չար ոգին մոլորեցրեց մարդուն, և այդու ամենայն ինչ, որ մեղսական է, աշխարհ եկաւ: սխալ օրէնք և սուտ հաւատը: Այս պատճառաւ Մեսսիան, քարի ոգին, մարդկային կերպարանք առաւ, որ մարդկանց ազատէ մեղքից: Ամենասուրբ մարդը Յուդայի երկրում ծնաւ մի անապական կուսից, մի նոր աստղ փայլեց նրա ծննդեան ժամանակ և թագաւորներ եկան նրան երկրպագելու: Այսպէս կատարուեցան բոլոր մարգարէութիւնները: Մեսսիասի գործերի և վարդապետութեան մասին գրուած 27 գրքերը (նոր Ատակարան) երանութեան ճանապարհն են»:

Թայ—ցունգ կայսրը, որ մի կրօնական տեսակետով զիջանող մարդ էր, նոր օրէնքով նեստորականներին թոյլտուութիւն շնորհեց և քարոզիչներին ոչ մի խոչընդոտն չը յարոյց: Այդ ժամանակ տերութեան մէջ հարիւրաւոր եկեղեցիք և վանքեր կանգնուեցան, որոնք Թայ—ցունգի յաջորդի ժամանակ աւելի շատացան: Երկու սերունդ վերջը Բուդդայական վանականները մի հալածանք յարուցին, որ ամբողջ տերութեան մէջ տարածուեց, սակայն արդէն քիչ յետոյ քրիստոնէից ազատութիւն շնորհուեցաւ և նրանք յետ ստացան իրենց տաճարները: Ապա երբ դարերից վերջը այն յուշարձանը գետնից հանուեցաւ, հրամայեց Թէն—քի (Շէն—քաօ—քի) կայսրը, որ այդ մի յատուկ տաճարի մէջ Զինգ—նան—ֆուում պահեն, ուր դա ցայսօր ևս գտնուում է:

Ահազին յեղափոխութիւններ տեղի ունեցան յաջորդ դարերում Միջին Ասիայում: Հեփթաղնե-

րի տէրութեան յաջորդեցին այլ տաճիկ իշխաններ, որովհետեւ այն ցեղերը, որոնք արեւելեան Մոզովսկի մզուած, միմեանց վերայ ընկան, անցան նաև խալիֆների տէրութեան սահման, սկսած Թ. դարուց, Հարիւր տարի յետոյ Սելջուկը իւր ամբողջ ժողովրդով Իրանի վերայ յարձակուեց և այդ տեղ ընդունեց քրիստոնէութեան փոխանակ իսլամ: Այդ միջոցից սկսած իսլամականութիւնը տարածուեց դէպի յետ թուրքական տէրութեան մէջ:

Բայց այդ ժամանակներում թուրք ստրուկներին նրանք, որ յոյների մօտ էին գալիս, դեռ ևս իրենց ճակատի վերայ կրում էին խաչի նշանը դրոշմուած: ԹԲ. դարու սկզբում մոզովսկան Բիթան կամ Բիթացոց տէրութիւնը կործանուեցաւ հիւսիսային Բենից կամ Նիուչնից, Բիթացոց մի մասը քաշուեցաւ դէպի արեւմուտք և Ելիւթաչի խանը մի տէրութիւն հիմնեց 1125-ին Թուրքիստանում: որ Արալի լճից մինչև Թքան — դանի միւս կողմը Թարիմի տափաստանները տարածուեց, Սրանց պետը կոչուում էր «գուրխան» (= ժողովրդի պետ) և նստում էր Քաշգարում: Սրանցից դէպի արեւելք հիմնուեցան Ուիգուրների և Բերայիանների տէրութիւնը: Այս երկու տէրութիւնների մէջ էլ իշխում էր քրիստոնէութիւնը: Ղարաքետայի տէրութիւնն անկասկած քրիստոնէական էր, ինչպէս դրա իշխանը. թէ ինչքան այդ ճշմարիտ էր ուիգուրական տէրութեան վերաբերութեամբ, պատմութեան արարական աղբիւրները 1000 թուականից, դրանք Քարայետներին ուղղակի քրիստոնէայ են անուանում: Ուիգուրական և ասորական այրբենարանների կատարեալ նոյնութիւնը ապացուցեց վերջերս ռուս լեզուագէտ Ռադլոֆն անկասկածելի կերպիւ: Ահա երևում են նեստորական քարոզիչներ և հիւսիսային Մոզովսկայում: Թէ Բայկալ լճի շրջակայքում և թէ դէպի հիւսիս, Սիրիոյում:

Նեստորականութեան տարածումը սակայն առաջացաւ այն մեծ պաշտպանութեան շնորհիւ, որ Սասանեան թագաւորները քրիստոնէութեան այս ուղղութեան ընձեռեցին: Սրա պատճառն էլ այն էր, որ նոր պարսիկները իրենց հպատակ քրիստոնեաների կրօնական հակառակութիւնից Հոռոմների տէրութեան դէմ օգտուել էին կամենում: Այս երկու մեծ պետութիւնների մէջ եղած կռիւը մի հեռաւոր և խորին նշանակութիւն ունէր. Սասանեանների ոտքի կանգնելը, ինչպէս Ռանքէն ասում է, մի մարտ էր ազգայնութիւնների ընդէմ հոռոմական օտար գերիշխանութեան և հելլենական քաղաքակրթութեան: Աղէքսանդր մեծից սկսած Արեւելքը կախումն ունէր Արեւմուտքից, Աղէքսանդրի յա-

ջորգների ժամանակ հելլենական քաղաքակրթութիւնը թափանցեց առաջաւոր Ասիայի տէրութիւններից և Միջերկրականից մինչև Ինդոս գետը, Նոյնպէս և պարթևական տէրութիւնը կարող չեղաւ այդ զօրաւոր ազգացութեան դիմադրել և հելլենացաւ: Սասանեաններով սկսաւ ընդդիմութիւնը, նորա պարսկական թագաւորները վերանորոգեցին հին իրանեան կրօնը և Զրադաշտի վարդապետութիւնը, ինչպէս այդ էր Պարսհի ժամանակ, Հուտով չքացաւ և հելլենականութեան մասին յիշողութիւնը, միայն Աղէքսանդրի դիւցազնական պատկերը մնաց վիպական երգերում: այդ էլ բոլորովին պարսկացած: Առաջին պարսիկ հերոսի, Սիրոսի նման լուսոյ մեղմ կրօնի հետեւողները լայն համերաւտարութիւն էին ցոյց տալիս այլադաւաններին. այսպէս նրանք թող էին տալիս իրենց իշխանութեանց տակ ապրելու և քրիստոնէից. մանաւանդ որ դրանց կրօնական գաղափարներն ու աւանդութիւնները իրենց կրօնին բաւական յարմարացնել կարելի էր (°.'°):

Այն սարսափելի համաշխարհային փոթորիկն, որ յարոյց 2ինգիզիսան Թէմուշին և որ մի թայֆունի տարրական ուժով ազգերն աւելեց ու ոչնչացրեց, կործանեց նոյնպէս ուիգուրական և քետայական տէրութիւնները, Հարիւր հազարաւոր զոհերի մէջ, որ այս մեծ արիւնախանձ աշխարհակալ իւր կատաղութեան զոհեց, կային անշուշտ և շատ քրիստոնեաներ: Սակայն 2ինգիզիսանը գրանց բոլորովին ջրնջել չը կարողացաւ, թէպէտ և նրանց քաղաքական ոյժն ընդ միշտ խորտակեց, Ընդհակառակն 2ինգիզիսանի յաջորդների ժամանակ նեստորականները աւելի համարձակութեամբ վեր բարձրացրին իրենց գլուխը և նրա թոռան Վայուկի ժամանակ կարող եղան մինչև իսկ մոզովսկան մայրաքաղաքում: Վարակորումում մի եկեղեցի կանգնել, որ խաղաղ գոյութիւն ունէր երկու մզկիթի և տաան և երկու բողոքայական տաճարների կողքին: Այդ ժամանակներին իսկ յայտնի եղաւ Արեւմուտքում, որ ներքին Ասիայում գոյութիւն ունին մեծ քրիստոնէայ համայնքներ:

Մի խուլ համբաւ Ասիայում եղած մի զօրաւոր քրիստոնէայ իշխանի մասին, որ հոգեւոր ու աշխարհական իշխանութիւն ունէր միևնոյն ժամանակ, Եւրոպա հոտաւ 1145 թուականին Բիբլոսի եպիսկոպոսի միջոցաւ, Այդ խորհրդաւոր իշխանին անուանում էին Յովհաննէս երէց, Վարժ ժամանակ դրանից յետոյ, 1165 թ. լոյս տեսաւ մի լատիներէն փոխարեւական—աւանդական գրութեմ, ուղղուած այդ առեղծուածական անձի կողմից Արեւմուտքի իշխաններին: Այս գրքեց Ալէքսանդր Գ. պապին մի պատասխան գրե-

լու որ անձամբ տանելով յանձնեց նա իւր անձնական բժշիկ Փիլիպպոսին՝ Սակայն սա չը հասաւ մինչև Ասիայի խորքը։ Յովհաննէս երիցու մասին սակայն տեղեկութիւններն սկսան շատանալ ուստի Իննովկէնտիոս Գ. պապը վճռեց մեծ խան Ապուկին ուղարկելիք քարոզչութեան որ յանձնել էր նա Պլանիս Կարպինին (1246)։ պատուիրելու այդ քրիստոնեայ թագաւորի մասին հետազոտութիւնը։ Նոյնն արաւ ֆրանսիայի թագաւոր Լուդովիկոս Սուրբը, երբ 1248-ին Լոնժիմելին և 1253-ին Ռուբրուքիտսին (Ռուիւսքի) Կարախորում էր ուղարկում։ Այս բոլոր ճանապարհորդներն անձնական փորձով այն հետեանքի եկան, որ թէպէտ և Ասիոյ վերջին քրիստոնեայ տիրապետը 2ինգիզիսանի գէմ վարած պատերազմում ընկած և նրա տէրութիւնը կործանուած էր, բայց այնու ամենայնիւ բազմաթիւ քրիստոնեայ գաղութներ կային Մոզդոնների տէրութեան մէջ։ Առանձնապէս զարմանք պատճառեց Ռուբրուքիտսին այն հանգամանքը, որ մայրաքաղաքի քրիստոնեայ նեստորականները փառաւոր թափորով նորան զիմաւորեցին և իւր ուղեկիցների հետ եկեղեցի առաջնորդեցին, ուր եկեղեցական պաշտօնը առանձին շքեղութեամբ կատարուեց այնպէս, ինչպէս կատարուում էր իւր հայրենիքում։ արեւմտաքում։ Խնամով ժողովեց Ռուբրուքիտսն բոլոր տեղեկութիւնները Միջին Ասիայի քրիստոնէից եկեղեցու և հին տէրութեան անցեալի վերաբերում թեամբ և առաջին անգամ խնդիրը պարզեց։ Ապա երբ Պոլոս եղբայրները ձեռնարկեցին իրենց ճանապարհորդութիւնը գէպի արեւելեան Ասիա և հին համաւր հաստատեցին, Նիկողայոս Գ. պապը, որ առանձին ծիգն էր թափում արեւմտեան և արեւելեան եկեղեցիք միացնելու փորձեց նեստորականներին իր գերիշխանութիւնն ու առաջնութիւնն ընդունել տալ։ Փորձն անյաջող անցաւ։ արեւելեան ասիական քրիստոնեայք պահեցին իրենց անկախութիւնը։ Աուրլայ մեծ խանի իշխանութեան մէջ Մարկո Պոլոն նախկին Թանգուտի տէրութեան մէջ շատ նեստորական համայնքներ գտաւ։ Աուրլայի ժամանակ բոլոր պաշտօնների մէջ քրիստոնէական տարրը շատ մեծ էր։ մեծ խանն ունէր և մի քանի քրիստոնեայ կանայք։

Իւլյան կոչուող հարստութեան ժամանակ (1279—1368) որ Աուրլայն էր հիմնել և որ 2ինաստանի վերայ էլ իշխում էր, քրիստոնեաներն ազատ էին։ նոյնն էր և յաջորդ Մինգ կոչուող հարստութեան ժամանակ (1368—1644)։ Միւս առաջաւոր ասիական երկրներում սակայն քրիստոնեայ հասարակութիւնները անհետացան հետզհետեւ երկրորդ 2ինգիզ-

խանի Լէնգ Թեմուրի շնորհիւ։ Իսլամն ընկճեց այդ տեղերում քրիստոնէութիւնը։

Այսպէս ժամանակի ընթացքում միջին ասիական—քրիստոնեայ եկեղեցու մեծ միաբանութիւնը քակուեցաւ։ Միջագետքում և հիւսիս արեւմտեան Հնդկաստանում գեռ նեստորականների ամբողջ մշտնջորդները պահպանեցին իրենց գոյութիւնը, իսկ Մոզդոնայում և հիւսիս արեւմտեան 2ինաստանում բնակուում էին նրանք ցրուած և մի առանձին ղյժ չէին կազմում այլ ևս։ Հնդկաստանի Թովմայական քրիստոնեաներին Պորտուգալացոց տիրապետութեան շրջանում աշխատեցին յիսուսեան քարոզիչները հռովմէական կաթողիկ եկեղեցուն հպատակեցնել։ Այս գործը յաջողուեց արդէն 1551-թուականին, երբ հիւսիսային ասիական նեստորականների մէջ մի հերձուած ընկաւ։ Սրանցից մի մասը Գոյաի արքեպիսկոպոսի միջոցով ձանաչեց պապի զիսաւորութիւնը և ընդունեց 7 խորհուրդները, պահպանեց սակայն իւրեան զաւանութիւնն ու արեւելեան ծիսակատարութիւնը։ Այս կաթողիկ նեստորականները կոչուեցան «միաբանեալ քաղղէացիք»։ «2ր միաբանած քաղղէացիք» Միջագետքում և Ասորիքում ընդունեցին առաջնուան պէս միայն երեք խորհուրդ (մկրրութիւն, հաղորդութիւն և ձեռնադրութիւն), զրանց քահանայք ամուսնացած են։ Նախկին կրթութիւնը բոլորովին անյայտացաւ։ վարդապետներն ու կոյսերը, որ սուրբ Անտոնիոսի կանոններով էին ապրում, աւելի և աւելի տգիտացան։ հոգեւոր կեանքը աղքատացաւ։

Ամերիկացի քարոզիչները մեծ եռանդ գործ դրին այդ եկեղեցու վերածնութեան համար և մի ժամանակ թուում էր՝ թէ նեստորականներն աւետարանական եկեղեցու գիրկն են ընկնելու յանկարծուստ։ 1893 թուականի սկզբին լուր հասաւ, որ նրանք նոյնպէս են ձանաչել պապի զիսաւորութիւնը։ Թէպէտ և այժմ հռովմէական եկեղեցուն յարած նեստորական երկու համայնքների ընդհանուր թիւն միայն 160,000-ի է հասնում, այնու ամենայնիւ այս մի ժամանակ զօրաւոր ասիական եկեղեցու հպատակութիւնը նշան է հռովմի հեղինակութեան որոշ չափով բարձրանալուն։

Այս առաւել ևս նշանաւոր է այնու, որ արեւելեան Ասիայի նեստորականները ոչնչացած կամ ոչնչանալու վերայ են։ Թէպէտ և Մենգ հարստութեան կայսր Շէն—եաո—կեն, ինչպէս յիշեցինք, այն սուրբ քարի համար մի նոր տաճար էր շինել տուել։ Հանգամանքներն անփոփոխ մնացին երբ Մանչուք 1644—1646 թ. տիրեցին 2ինաստանին և հիմնեցին գեռ այսօր իշխող 2ինգ հարստութիւնը։ Այսօր Կանգ—հին (1662—1722) մինչև իսկ առանձ-

նապէս յառաջ քաշեց քրիստոնեաներին և հասցրեց թարձրագոյն պաշտօնէութեանց և բոլորովին քրիստոնէական ազգեցութեան տակ ընկաւ։ Սրա յաջորդները սակայն մանաւանդ սոսկալի աշխարհակալ Կիլիս—լոնգը (1735—1596), որ Բուդղայականութեան շատ յարած էր, յաճախ կրկնուող երկարատե ու արիւնալի հալածանքներ յարոյց քրիստոնէից դէմ և այդ ժամանակ հազարաւոր զոհեր տարաւ կրօնական մոլեռանդութիւնը։ Այս հալածանքների պատճառը յիսուսականների չափազանց եռանդն էր, զրանք անշուշտ նեստորականներին ևս դարձնելու փորձեր արած կը լինէին և նրանց թիւն այդ կրօնական կոիւնտից առաջ անկասկած շատ նուազած կը լինէր։

Այս է ահա անկախ ներքին ասիական քրիստոնեայ եկեղեցու վախճանը։ Խորասուզուած և մոռացած, մասամբ դիտմամբ մոռացուած Թուրքեստանի նեստորական քաղաքակրթութեան վերայ հաստատուած տէրութեան գոյութիւնը։ Ահա Իլի գետի շրջանում։ Սեմիրիշինսկ քաղաքի մօտ, յիշեալ պարոնները Պոյարկով և Պանտուսովը քիչ ժամանակ առաջ (1886-ից սկսած) գտան մի շարք նեստորական տապանաքարեր և թաղմամբիւ այլ քարեր արձանագրութիւններով ծածկուած։ Գրութիւնը ասորական էր և յաճախ փորագրուած խաչի նշանը նրան բուսական սուրբ Գէորգի խաչին, Բարերի վերայ եղած անուններն են՝ օրինակ՝ Մարիյու—Յուխաննան (= Տէր Յովհաննէս), որ զարմանալի կերպով յիշեցնում է Յովհաննէս երէցին, ապա Ալէքսանդրոս, Յուլիա, Պետրոս, զրանց հետ միասին կարգում ենք և թրքական—մողոլական անուններ, ինչպէս Նոնգու, Մասկուտ, Սոն—գուիւկայա և լն, Մեր աչքի առաջ կենդանանում են մի ամբողջ շարք եւպիսկոպոսներ և քարոզիչներ իրենց կանանցով և որդեկանցով, զրանցից շատերի բնաւորութեան ամբողջ նկարագիրն ենք ստանում։ Այս տեղ թաղուածների մահուան տարեթուերը գտնուում են 850—1320 թ. մէջ, Այսպէս ուրեմն այս քարերը զարմանալի վկաներ են մի մեծ անցեալի։

Այսպէս հետախուզութիւնների ժամանակ կը յաջողի անշուշտ աւելի ևս լոյս սփռել այն ժամանակների և մանաւանդ Քեստացոց տէրութեան պատմական յարաբերութիւնների վերայ, Ինչպէս Լոռքսորի մումիաներն և Կույուլնջուկի աղիւնները, այսպէս և Իլի երկրի յուշարձանները պիտի խօսեն անցած դնացած ազգերի ճակատագրի մասին։

Մի բան արդէն այժմ իսկ հաստատ է, նեստորականութիւնը մեծ զօրութիւն ունէր երբեմն Ասիայում և այդ զօրութիւնը գործ է դրել ոչ նուիրապետական, այլ քաղաքակրթական ձեւով և

այնու մի այնպիսի նշանակութիւն է ձեռք բերել, որ արժէ արձանագրել պատմութեան տարեգրութիւնների և ազգագրութեան էջերի վերայ, Դա հելլենական իմաստութեան և գիտութեան պահպանն է եղել և երկուսն էլ միջնորդարար հասցրել է այն ազգին, որ այն ժամանակ հոգեկան կեանքի թարձրագոյն զարգացումն ցոյց տուաւ և իւր կողմից հնրեր երկերի ուսումնասիրութիւնը կրկին Արեւմուտքին հասցրեց փոխանցարար, Այս նեստորականութեան մնայուն և համաշխարհական նշանակութիւնն է, Դրա հակառակ անցել է քրիստոնէական նեստորականութեան ազգեցութիւնը միջին, արեւելեան և թուրք—մողոլական Ասիայի վերայ ազգերի գաղթականութեան փոթորիկի մէջ, անցել և ոչնչացել է այդ ազգեցութիւնը այնպէս ինչպէս շատ այլ քաղաքակրթութիւններ այլ տեղերում և այլ ժամանակներում։

Թարգմ. Ն. Բ.

ԱՌԱՅՆՆԵՐ ՎԱՆԱՅ ԲԱՐԲԱՌՈՎ.

Մէկու տունը շէն
Էրկսին կիսաշէն
Իրեքին խմով աւեր։

Մէկ օր կանի քարուց քարեկննդանք.
Մէկէլ օր կը նստի սկոտանք։

Մէլ արաքը, մէջ վարագ.
Ես մացի անկարագ։

Մէջ ծաղկներաց դոնդաղ.
Մէջ Խաւքերաց դառնառ։

Մշակ աղէկ էմեր,
Ուր տուն մշակ կեմեր։

Յերոս ու գարի, իմ խոնցաւ
(հարբուս) վեր քն բարի։

Նախիր էկաւ վեր դարին.
Նախորդի մնիկ կայնաւ վեր քանին։

Նամէն մատաղ քո սիվտակ օտնեւաց.
Ասաց դառնառ ուր ձգեւաց։

Նէ գղով Նէ շերեփով՝ Համաւ լիով (բոռով)։

Նէ դաշտի մրգինի՝
Նէ սարի թրքինի։

Նէ կնիկ ունիւմ կծան,
Նէ խէր ունիւմ ծեծան։

Նէ վեր գուլն կը կայնի,
Նէ վեր շերեփն կը դադրի։

Նստեր պաղ սրախին,
Կը ծեծայ փուքն ու քամին։

Նստած մարդ թախտ փուշ կը կարծի։

Եախլախն ըն քիւրմ թէ մախլախուն։

Եատ արողին շալէ շապիկ,
Քիւ արողին շարէ շապիկ։

Եէն կնայ մեր տնիկ,
Լնուշ կնայ մեր կնիկ։

Երնական որ շիթթի,
Ձարոխ ոտներ կը դիտթի։

Ոչ կու կեղայ. ոչ կու թայ։